

שלושה דורות ביזמות חברתית-סביבתית בארץ ישראל

וכי תבואו אל הארץ וצטעתם כל עץ
מאכל, ונתן העץ פריי והארץ יבולה.
עת לזטוע אילנות, עת לזטוע
ולבנות.
(שיר עממי המבוסס על ויקרא י"ט,
כג וקהל' ג, ב)

מבוא

במהלך שלושים השנים שבהן אני עוסק בעבודה חינוכית פגשתי ילדים ונוער בני גילים שונים, במסגרות חינוכיות שונות. המשותף לכל אותם מפגשים היה ניסיוני לשלב את המגע עם הסביבה בתהליך החינוכי-לימודי. במשך השנים האלה עבדתי כמדריך חינוכי במסגרת הפנימייה בבית ספר חקלאי "כדורי"; כמדריך בבית ספר שדה "חרמון"; כמנהל, מדריך ומורה של חברת נוער בקיבוץ (המורכבת מנוער שיש לו בעיות סוציאליות אשר הורחק מביתו); כמורה, מחנך וכמרכז עבודת הילדים בגינה החינוכית בבית ספר האזורי-קיבוצי "כרמל זבולון" וכראש המכינה הקדם צבאית "אדרת" השמה דגש על התחום החברתי-סביבתי. בכל המסגרות הללו ראיתי את המגע הבלתי אמצעי עם הסביבה כמנוף להשגת מטרות חינוכיות, רגשיות ולימודיות.

כילד וכנוער גדלתי וחונכתי במסגרות שבהן הקשר הבלתי אמצעי עם הסביבה היה חלק בלתי נפרד מהתהליך החינוכי. במסגרות אלו, בשנות החמישים-שישים של המאה ה-20, הושם דגש רב על תחומים אלה. החינוך היה לאור משנותיהם של אליעזר שמאלי (שמאלי, 1965) שהיה סופר ומחנך והיה המפקח מטעם משרד החינוך על בית הספר שבו למדתי, ויהושע מרגולין (מרגולין, 1957). בדומה לכך מצאתי בבית הספר

1. בוגר המכללה האקדמית לחינוך ע"ש דוד ילין וחבר במכון לחינוך לקיימות.
2. יחיאל עדאקי, שיר משנות השלושים, של המאה ה-20, על פי לחן תימני.

החקלאי כדורי ובבית הספר האזורי-קיבוצי שבהם עבדתי, תשתית רחבה למפגש זה עם הסביבה. תשתית זו כללה משק חי, גנים בוטניים הכוללים צמחייה מייצגת של כל חבלי ארץ ישראל, וניסיון לשילוב עבודת כפיים בתהליך החינוכי. בשלהי שנות השבעים החלה גסיסת אסכולת החינוך החקלאי, שהלך והצטמצם עד כדי ביטולו הכמעט מלא בשנות התשעים. באותה תקופה נפגשתי עם שלמה אילן (אילן, 1991) שפיתח והרחיב את הקשר גינה-סביבה-קהילה ועם מריו לוי (אנטלר, 2002) שהתמקד בנושא החקלאות האורגנית.

במבט לאחור אני מזהה בביוגרפיה שלי את הקשר שבין עשייתי החינוכית, לבין עשייתם של סבי ואבי, אשר יזמו והקימו אף הם פרויקטים חברתיים-סביבתיים בתקופתם.

מאמר זה יעסוק ברצון ובמעשה של יחידים הפועלים להביא שינוי וצמיחה במעגלים שסביבם ובתובנה שהצלחת השינוי תלויה בהיותו אפשרי, פשוט, צנוע ומביא תועלת ישירה לאדם. בחרתי לתאר את עשייתי החינוכית, פרויקט חברתי-סביבתי שאני מוביל בימים אלה בגינה החינוכית בבית הספר היסודי זיבוטינסקי בבית שמש, לאור פועלם של סבי ואבי, בהתייחסות לשלוש תקופות:

1. התקופה הראשונה (1870-1960) - תקופת "החלום". בתקופה זו נקשרו גאולת האדמה ועבודתה בגאולת האדם והעם. בתקופה זו נטבעו מושגים כגון: "עבודה עברית", "חינוך עמלני" ו"חזרה לטבע"; הוקמו בתי חינוך שבתוכם צמחו בני הפועלים שהשתתפו בפועל בהגשמת חזון הקמת המדינה. הפרות המוחשיים של תקופה זו מן ההיבט של החינוך הסביבתי-חקלאי היו: רשת בתי ספר חקלאיים, גנים בוטניים, חוות חינוכיות להכשרה חקלאית, מועדונים חקלאיים, גינות חינוכיות, ועוד (לבנון, 1988). תקופה זו משתקפת בביוגרפיה של סבי, שמריהו פרדקין. אציג את המפגש הראשוני שלו, בראשית המאה הקודמת, עם ארץ ישראל, כיבוש העבודה העברית והחיפוש אחר הקשר המחודש עם האדמה, כפי שבא לידי ביטוי במסחה³ ובסגירה⁴ (גולדמן, 1976; מיכאלי, 1973).

3. מסחה - כפר תבור, מושבה עברית למרגלות התבור, נוסדה בשנת 1901.

4. סגירה - אילניה, חווה להכשרה חקלאית בגליל התחתון שהוקמה בשנת 1899 (ראו גם בהערה 7 להלן).

2. התקופה השנייה (1950-1990) - תקופת "ההגשמה". תקופה זו התאפיינה בחתירה להישגים בכל תחום בחיי המדינה הצעירה. הודגשו המסרים כגון: "פיתוח", "בניה", "כיבוש" ו"צמיחה" (ויץ, 1978). הישגי המדינה פרצו את גבולותיה: הפכנו להיות מפיצי ידע וניסיון ייחודיים בתחומי התיישבות וחקלאות (אדמוני, 1963). פיתחנו גידולי תעשייה והמשק החקלאי הפך למתקדם בעולם. עם זאת, נחשפנו לתרבות הקפיטליסטית הגלובלית שגררה בעקבותיה באמצע שנות השמונים, הפרטה (ארנון, 2002); ייבוא עובדים זרים ופגיעה קשה בסביבה (בן-ימיני, 2002). כאן אסקור את מפעל חייו של אבי, שהוא תוצר החינוך הערכי של "זרם העובדים" (רשף, 1980), שספג בבית הוריו, בבית חינוך לילדי עובדים⁵ ובבית הספר החקלאי מקווה ישראל⁶.

3. התקופה השלישית - משנות השמונים ועד ימינו אלה, שאותה אני מכנה תקופת "ההתפכחות". בתקופה זו אנשים הבינו את גודל אחריותם על מצב הסביבה שבה הם חיים, בארץ ובעולם. מושגים כגון: "אחריות סביבתית", "אקולוגיה" ו"פיתוח בר-קיימא" מתחילים להיטמע בכל רובדי החיים - הפרטי, החינוכי, הכלכלי והפוליטי (המקומי והעולמי) (פיתוח בר קיימא, 2008). בתקופה זאת מתרחשים שינויים מחשבתיים ומעשיים. צומחים מפעלי חיים ייחודיים בתחומי חקלאות אורגנית, גינות חינוכיות-קהילתיות, בניה ירוקה, קהילות שיתופיות ועוד. כאן משתלב פרויקט הגינה החינוכית שאותו אני מוביל בבית הספר היסודי ע"ש זיבוטנסקי בבית שמש.

במקביל לכל סיפור המאפיין תקופה, אתאר את מקומה של הגינה החינוכית באותה עת.

כשאנו עומדים בשנת השישים להקמת מדינת ישראל, משמש המסע הבין-דורי הזה, הזדמנות להתבונן לאחור ולבחון זוויות מסוימות בתהליכים החברתיים, החינוכיים והסביבתיים שהביאו אותנו עד ימינו אלה.

5 בית חינוך לילדי עובדים - ניסיון חינוכי נועז של קבוצת הורים בשנת 1922 לממש את ערכי זרם העובדים ולקיים בית חינוך פתוח ודמוקרטי, המקדיש זמן ומרחב לחינוך עמלני יצרני (עבוד ולמד, 1932).

6 מקווה ישראל - ראו להלן בהערה 11.

החווה להכשרה חקלאית בסג'רה (אילניה) שמריהו פרדקין - יזמות חקלאית חברתית (1906-1913)

פועלו של סבי שמריהו, שייך לתקופה הראשונה, תקופת "החלום", שבה נקשרו גאולת האדמה ועבודתה בגאולת האדם והעם. דרכו המיוחדת, וניסיונו החקלאי החריג העניקו לו מקום מיוחד בתוך קבוצת הפועלים בראשית העלייה השנייה.

סבי, שמריהו פרדקין נולד בשנת 1887 בכפר קטן באוקראינה, למשפחת איכרים יהודית אשר חייתה מבודדת בתוך אוכלוסיית מהגרים גרמניים. בעודו נער נזדמן יום אחד לאסיפה ציונית בעיירה סמוכה, ודברי הנואם ברל כצנלסון מצאו הדים בלבו ועוררו בו רצון להיענות לקריאתו לעלות לארץ ישראל. הוא לא הבין כיצד אפשר לדבר על "ציונות מעשית" מבלי לעלות ארצה. וכך, עוד בטרם מלאו לו עשרים שנה, הגיע ב-1906 לנמל יפו.

החיים בכפר והעבודה בשדות אוקראינה שימשו הכשרה מתאימה לחיים שציפו לו בארץ. שמריהו בלט בין יתר החלוצים בקומתו הזקופה, בכוחו הפיזי ובניסיונו החקלאי העשיר. ואכן, לאחר ימי שהייה אחדים ביפו נשלח להשתתף בכיבוש העבודה העברית בפתח תקווה, שם התמודד עם פועלי "הטורייה" הערבים והוכיח למעבידים שהוא טוב מהם. בתוך כך נקרא לסייע בביסוס החקלאות בגליל, שהייתה אז בראשית צעדיה (מרדכי, 1982). על המעבר לגליל מספר שמריהו:

וכך אמר לנו לוי גפן בבואו אלינו לפתח תקווה: שלחני ארליך המורה מכפר תבור⁷ והוראתו עליי חזקה בחר לך את החזקים שבכולם, אלה שיוכלו לעמוד בתלאות, כי הגליל בסכנה. האריסים והשומרים הערבים מציפים את המושבות העבריות. היססתי קצת, אולם חברי עודדוני באומרים... ראינו אותך מתאבק בשבת

7 אשר ארליך, מורה ודמות מרכזית בכפר תבור. הוא עלה ארצה - לאחר שירות בצבא הרוסי, פעילות ציונית ולימודים בסמינר למורים - בראשית העלייה השנייה. בארץ החל ללמד בבית הספר בכפר תבור, כמחליפו של יוסף ויתקין. המורה ארליך היה חזק מאד וגבוה מכל אנשי הכפר. הערבים קראו לו "אלמועלם אל טוויל" שמשמעותו היא המורה הגבוה. בראותו את המצב במושבה, יצא בקריאה לפועלי העלייה השנייה לבוא למושבה (ראו באתר בית הספר על שם יצחק רבין)

על הגורן, אין ספק שתוכל לעמוד במבחן... יצאנו ברגל ובאנו לכפר
תבור (עוגן, 1959).

במושבה שררו אז עזובה ומבוכה כתוצאה מחוסר ידיעה ומחוסר ניסיון
בעבודת הפלחה ופרדקין היה האיש הנכון במקום. כשהוא צמוד למחרשה
רתומה לצמד שוורים, הורה למתיישבים כיצד לנהוג בבהמות וכיצד למתוח
תלם ארוך וישר. שמריהו מצא עבודה כפועל פשוט ("חרת") אצל משפחת
אפלבויס. מספרים שיום אחד התנדב לקלף תפוחי אדמה אצל בעלת הבית.
ללא ידיעתה אסף את קליפות תפוחי האדמה ובחשאי טמןם באדמה. בערב
פסח להפתעת כולם הגיש שמריהו למסובין את תפוחי האדמה הראשנים
שגדלו בארץ ושמו יצא למרחוק כפועל מוכשר ובעל יזמה.
באחד הימים הגיע למסחה נציגו של הברון רוטשילד, אליהו קראוזה⁸,
והציע לשמריהו לנהל את העבודה בחווה בסגירה⁹.

על מפגש זה מספר שמריהו:

ביום בהיר, במסחה השקטה נכנסה מרכבה עם שני סוסים, ונעצרה
באמצע הרחוב. פעם ראשונה שראיתי בארץ ישראל סוסים כאלה
ומרכבה יפה. נכנס לחצר(זה היה קראוזה) ושואל: אתה פרדקין?!...
ואני אומר: זה אני! שאל: יש לך חפצים? אמרתי לו: אין לפועל
חפצים. אתה צריך לאמור לבעל הבית, שאתה נוסע איתי לסגירה,
אמר. אני המנהל האגרונום בסגירה, באתי לקחת אותך. מה זאת
אומרת לקחת אותי? מה זה, אני חפץ? וצריך גם לדעת למה ללכת.
אה! אתה כזה? חשבתי שאתה תסכים. בסגירה יפה ושמח, יש הרבה
בחורים ובחורות, ופה, מה יש לכם במסחה? זה כלום. (אמרתי) יש
לי פה במסחה עבודה!

8 אליהו קראוזה (1878-1962) היה אגרונום מומחה, מנהל חוות סגירה מטעם יק"א,
ממקימי "השומר" ומנהלו הידוע של בית הספר החקלאי מקוהה ישראל.

9 החווה בסגירה (אילניה) הייתה חווה חקלאית בגליל התחתון, שהוקמה בשנת 1899
בידי יק"א, כדי להכשיר פועלים יהודים לעבודה חקלאית. החווה שימשה מרכז
חשוב לחלוצי העלייה השנייה. בסגירה הוקמו מוסדות חשובים של תנועת העבודה
וגובשו רעיונות מרכזיים בתחום ההתיישבות השיתופית. בשנת 1900 מונה חיים
קלוורסקי למנהל החווה. כעבור שנה החליף אותו אליהו קראוזה שניהל את החווה
עד 1913 (אתר תנועת העבודה הישראלית).

...בקיצור, החבר'ה אמרו שאקח אותך ואתה תנהל שם את העבודה בשדות, זאת אומרת, עוזר לאגרונום. אמרתי: אם זו פקודה, אז אני הולך. אבל יש לי תנאים גדולים. גם תנאים יש לך? מה אתה רוטשילד? עניתי: לא, מה שאתה רואה זה כול מה שיש לי... אבל אם אני הולך, אני רוצה לעשות! אתה רואה את החצר הזאת? זה היה שום דבר וכעת יש הכול.

הלכנו לסג'רה, בדרך דיברתי איתו: אל תגיד עליי כלום, יודעים את השם פרדקין, אבל לא יודעים מי זה, התנאי הוא: אני עובד שבוע ורואה אם אני אוכל לעשות איזה דבר, אני אעשה. אבל תזכור אין מנהל! אני פועל! מכיוון, שאם אהיה המנהל, יהיו אותן תוצאות כמו איתך, אני אהיה הפועל הראשי. נו מילא, אמר. אם אתה מעמיד לי תנאים אני מקבל אותם (פרדקין, 1965).

בסג'רה חולל שמריהו מהפיכה-זוטא כאשר תבע לשנות את מעמד הפועלים משכירי יום לעובדים חודשיים קבועים. בעקבות השינוי גבר הרצון לעבוד והפריון עלה. המנהל החדש שימש לפועליו דוגמה לנכונות וליכולת עבודה. תמיד היה ראשון למשכימים ואחרון להולכים לישון. הוא נתגלה כאיש ניהול מעולה, המקפיד על סדר וחסכון, על שלמות כלי העבודה ועל שלום בהמות המשק. כל זה השתקף במאזן החווה (מרדכי, 1982).

על הימים הראשונים בסג'רה מספר שמריהו:

הגעתי לשם כפועל חדש. אומר לי אחד החבר'ה: "תיקח את הסוסים של בעל הבית, אם אתה "רבנדה"¹⁰ טוב, תיסע פעמיים בשבוע לטבריה, אז מקבלים תשלום ויכולים לקנות בגדים, לאכול יותר טוב".

קמים בבוקר, אני אומר: "מי הן הפרדות הכי גרועות שלא הולכות ובוטטות?" אומר אחד החבר'ה: "יש לנו שני זוגות, שברגע שהם יוצאים מן הבית ועד הסוף הן בוטטות בעגלה וקופצות, התרגלנו לזה". ואחרי שהם הלכו אני אומר: "את אלה אני לוקח." ואז ההוא אמר בשמחה: "טוב מאוד".

10 סוחר ממולח.

ניגשתי, רתמתי את הפרד וראיתי שמשוהו לא בסדר, החלפתי בין הפרדות - זו מימין וזו משמאל. בהתחלה האחת בעטה בשנייה והשנייה בעטה כלפי חוץ, וכשרק החלפתי - התחילה זו שבעטה החוצה לבעוט בחברתה, אבל זו התחילה לנשוך, ושתייהן חדלו לריב. אז כולם באו ואני התיישבתי. אחד אמר: "איזה מכשף פה השקיט אותן!"

ככה עבדנו: אני הולך אחרון עם עוד בחור שהיה רזרבי - אם קורה איזה דבר. אנחנו נוסעים אחרונים והנה איבדו שרשרת ועוד כל מני חפצים. אספתי אותם מן הדרך ואף אחד לא ראה. אמר לי הבחור: "אה, אני אצעק: נאבד לך!". "תשתוק" אמרתי לו, "שים בעגלה". באנו לחרוש. התחלתי לשאול: "איך אתם חורשים? אני חקלאי מרוסיה. אז אם אתם רוצים לראות בכל זאת, אני אראה לכם". "כן", אמרו "ראינו את הסידור שלך עם הפרדות". התחלנו ללכת. (אחד) אמר לי: "אני לא יכול לחרוש!". "מה יש?" (שאלתי). "אה, הפלתי למחרשה את השרשרת". "איבדת אותה, אבל היה מישהו שמצא את השרשרת. קח, לך תחרוש" (אמרתי). ואז גילו שגם זה שמנקה נפל, נתתי להם אותן, וזה היה בסדר גמור. כל השבוע היה בסדר, התחברתי עם החבר'ה, כל אחד היה בא אלי: "המחרשה לא הולכת!" "לא נכון!" אמרתי, "קח את הפרדות שלי ואני אלך עם המחרשה, ואחר כך ניפגש בתלמים, כן, תנאי! ביחד! נחרוש, ואחר כך נעבוד ביחד, ונגמור ביחד".

סוף סוף נגמר השבוע, באתי לקראוזה. שאל אותי: "מה דעתך?" "דעתי שאני אשאר. אבל ישנו דבר אחד, אני צריך שנחליט על הסידורים, אני צריך 20 איש לפרדות וחופשיים". אמר: "יש לנו 40,000 דפיציטים¹¹, יהיו לנו 60,000". "זה אנחנו ניראה!" אמרתי לו. אחרי כן אמרתי לו מה נעשה. והעיקר: הוא הסכים לכל התנאים. "וכמה אתה מקבל?" שאל. "אני מקבל אותו הדבר כמו כל פועל. אבל מה, חדר קטנצ'יק יש לך? כדי שאני אוכל לסדר לי את העבודה?" כל ערב אנחנו מסדרים עבודה. [אמרתי לו:] "אתה רשאי לנסוע וללכת בכל המקומות, אבל דבר אחד: אפילו אם אתה יוצא על הסוס, כמו שאתה רגיל ורואה

שחורשים עם הגלגלים למעלה, קרא לי, לפועל אל תאמר!" "טוב" (אמר). אחר כך העבודה הלכה בהצלחה גמורה.

למרות חוסנו הגופני לא פסחה גם עליו מחלת הקדחת. הרופא יעץ לו לנסות להחליף את האוויר, ומהבית ברוסיה הרחוקה נודע לו, כי באה שעתו להתגייס לצבא הצאר וכי השלטונות מאיימים לגייס את אחיו תחתיו. בנסיבות אלה החליט, שלא ברצון, לחזור לאוקראינה.

בשנת 1913 נשא לאשה את חיה-גיסיה מרגולין, שעבדה כאחות וכמיילדת. נולדו להם שלושה ילדים: גאולה (1914), גרשון (1918) ואברהם (1922). מלחמת העולם הראשונה עכבה את עלייתם ארצה, עד שקראוזה, מנהל בית הספר החקלאי מקווה ישראל¹², הזמין את שמריהו לנהל את העבודה ב"מקווה".

באביב 1925 הגיעה המשפחה לארץ ישראל. כשהתברר לשמריהו שהוא עומד לקחת את מקומם של ארבעה בעלי תפקידים סרב לקבל את ניהול העבודה, והועסק כמדריך למטעים.

בשנת 1932 מקים שמריהו משק לעצמו במושב ירקונה. מומחיותו וניסיונו הביאו אותו לניהול פרדסים בשרון. תחת השגחתו ניטעו פרדסי חבצלת השרון, ותקופה ממושכת היה מופקד על הפרדס הגדול של משפחת לטווינסקי. בתקופה זו שקד גם על הכנסת זני הדר חדשים שהובאו מחוץ לארץ. עד יומו האחרון נשאר שמריהו איש עבודה הרואה בחיי החקלאות את חזות הכול (מרדכי, 1982).

ראשית ימיה של הגינה החינוכית בארץ

החינוך לעבודת האדמה היה לקו מנחה בתנועת התחייה הלאומית של ישראל בדורות האחרונים. לא מקרה הוא שהיישוב הראשון שנוסד בארץ ישראל בשנת תר"ל (1870) היה בית הספר החקלאי מקווה ישראל. הרעיון שהונח ביסוד היישוב הראשון בא לידי ביטוי בהכרזתו של כרמיה (לבנון,

12 מקווה ישראל נוסד בשנת 1870 בבית הספר החקלאי הראשון בארץ ישראל, בידי קרל נטר שהיה גם מנהלו הראשון. מקווה ישראל היה למעשה המקום הראשון בארץ ישראל, שבו עסקו בחקלאות וחינוכו לעבודת האדמה (ראו באתר מקווה ישראל).

1988) ש"רק בעבודת האדמה יושעו יהודה וישראל. אני נותן לכם תוכנית של מוסד שבו תוכלו לחנך את הדור הבא לעבודת האדמה. בכך תיתנו לחם וחיים למשפחות רבות מאחינו. בכך תכינו מקום מחסה למפלט לאחינו אשר היום או מחר יברחו, עם רב ממקום מושבותיהם, משנאת הגויים שכניהם". גאולת האדמה ועבודתה היו קשורות בגאולת האדם והעם. בנאומו "קול האדמה" בכינוס המורים החמישי שהתקיים בשנת תשי"א, אמר אוסישקין (מצוטט אצל לבנון, 1988): "אם תקשרו את לבו הרך של הילד ושל הנער אל העבודה לגאולת הקרקע, אז תוכלו גם אתם להיות בטוחים כאבותינו, כי הדור אשר תגדלו ואשר תשאירו אחריכם יהיה דור של יהודים נאמנים והוא ימשיך את העבודה של גאולת האדמה". בכינוס זה נשא דברים גם ח"נ ביאליק באומרו (מצוטט אצל לבנון, 1988) כי "ילדינו צריכים לדעת כי מי שאיננו יוצר מתוך האדמה... -הוא חצי איש. לא נקרא אדם הראשון אדם, עד שעבד אדמה, אמרו חכמינו".

טובי המורים בארץ לא הסתפקו בהטפה לעבודת האדמה, אלא החדירו את העבודה החקלאית עצמה לבית הספר. מרכז העשייה החינוכית בגליל בראשית המאה ה-20 התרחשה בראש פינה, שם ניהלו את בית הספר שניים מבכירי המורים של אותם ימים: ד"ר יצחק אפשטיין וחיים וילקומיץ. דרור מתאר במאמרו (דרור, 1991) את הפעילות סביב הגינה החינוכית בראש פינה בתקופה זו. הוא מביא את דבריו של אפשטיין אשר דגל בעבודה גופנית כחלק מ"החינוך הרציונלי". לדברי אפשטיין "הילד צריך תחילה להתחנך בגינה ובשדה. אין כעבודת השדה המפתחת את התנועתיות בגוף. בכלל צריך לאמן את הילד תחילה בתנועה גסה וגדולה לשם פיתוח החושים" (מצוטט אצל דרור, 1991). דרור (שם) מוסיף את תיאורו של חורגין המפרט את דרכו החינוכית של אפשטיין כמתבססת על החוויה החושית הבין-תחומית. "אפשטיין משתחרר מכל סרח עודף של מילוליות. הוא מלמד תוך כדי עבודה בגינה, תוך כדי טיולים... 'התדעו- נא לזרוע שום?' - שר אפשטיין עם תלמידיו בגינה, ולעיני התלמידים יתקע את הדקר באדמה ויעשה את כל מעשה הזריעה. כשהוא מכנה כל דבר ודבר בשמו. וכך, ביחד עם המנגינה, עם קולו הנאה של המורה ועם ריח האדמה וסודותיה, נקלטת הלשון בנפש הילד כחוויה, שנספגת ברגש ובמוח ובכל החושים כאחד" (דרור, 1991). בשנים אלו הייתה עבודת הגינה חלק מה"חינוך לחיי הכפר העברי" והייתה חלק בלתי נפרד מן הקהילה. מיטיבה לתאר זאת אחת התלמידות בתארה כי "לבית הספר

צמודה הייתה חלקת אדמה מגודרת אבנים... משני צידי המדרגות היו טרסות מעובדות יפה ולמרגלותיהן שטח [ש]חולק מרובעים-מרובעים. וכל חלקה נועדה לארבעה תלמידים שיעבדוה במשותף... פרי האדמה נמכר לתושבי המקום וההכנסה הייתה קודש לקרן הקיימת לישראל" (מצוטט אצל דרור, 1991).

הדרכה חקלאית בארץ ישראל, ובסיוע לארצות מתפתחות במלחמתן ברעב

גרשון פרדקין, יזמות חברתית חקלאית חינוכית (1950-1990)

הסיפור על מפעל החיים של אבי שייד לתקופה השנייה, תקופת "ההגשמה", שבה הפכנו להיות מפיצי ידע וניסיון ייחודים בתחומי התיישבות וחקלאות ברחבי העולם. ייחודו של המפעל היה בזה שגרשון פרדקין בחר בדרך ובאמצעים הפשוטים שבהם האמין. מבחינת אופי ההדרכה המקצועית שנתן, הקדימה דרכו את זמנה, ואולי הייתה כעין ניצוץ שהעביר את אור הערכים שעליהם גדל והתחנך אל התקופה אותה אני מכנה תקופת "ההתפכחות" - ימינו אלה.

אבי, גרשון, נולד בשנת 1918 בחרקוב שבאוקראינה. בגיל שבע עלה לארץ והגיע עם משפחתו אל מקווה ישראל: "ילד צעיר בלי שפה, אשר הגיע מארץ קרה, חורף רוסי אמיתי, לארץ חמה, אקלים, מנהגים ואנשים מוזרים..." (פרדקין, 1994). הוא מוצא את עצמו מוקף "מרחבי שדות, בנינים גדולים, מסביב פרדסים, חורשות, שוורים, פרדות וסוסים, פועלים ותלמידים" (שם). גרשון חווה את ילדותו בלב ההוויה החלוצית-פועלית של ארץ ישראל. הוא נשלח ללמוד בבית הספר הפתוח, "בית חינוך לילדי עובדים", שהיה "ניסיון חינוכי נועז" (עבוד ולמד, 1932) של קבוצת הורים שרצו להעניק לילדיהם חינוך המושתת על "חופש בחירה, קשר מעשי יום יומי בין הלימודים ובין החיים והעבודה" (שם). חינוך זה והמשכו הישיר כתלמיד מן המניין בבית הספר החקלאי "מקווה ישראל" הכשירו אותו לחיי שליחות, יזמות ועבודת כפיים.

גרשון היה מהמפקדים הראשונים בארגון ההגנה, עלה לחניתה, פיקד על גדוד הנוער ביגור וחלם להקים כפר חינוכי לעבריינים צעירים. לפני מלחמת השחרור ואחריה, השלים את לימודיו לתואר אגרונום באוניברסיטת

דייוויס שבקליפורניה. בשובו ארצה, לאחר ששאיפתו להקים כפר נוער חינוכי ליד חיפה נתקלה בהתנגדות מצד ראש העירייה, בחר לעבוד כמפקח על בתי הספר החקלאיים. משם נלקח לצוות שהוביל את ההתיישבות החדשה בחבל לכיש, בראשותו של לובה אליאב, כאחראי על ההדרכה החקלאית.

ההצלחות והניסיון שהצטבר בהקמת חבל יישובים שלם בעבור אוכלוסייה שלא הייתה מורגלת בחיי כפר חקלאי, דחפו את גרשון לפתח ולמסד את נושא ההכשרה החקלאית בארץ. הוא יזם, תכנן ופתח את הקורס הראשון למדריכים חקלאיים בקלמניה¹³. בשנת 1958, בעודו שותף בהקמת מערך ההדרכה החקלאי בארץ, נשלח גרשון להולנד, שם השתתף בסמינר בין-לאומי להדרכה חקלאית ופגש בנציגי מדינות שעמדו לקבל את עצמאותן. שם התוודע לבעיית הרעב בעולם השלישי.

עוד בהיותו בהולנד יזם גרשון, תכנן והציע לממשלת ישראל להקים מרכז בין-לאומי להדרכה חקלאית בארץ. הרעיון והתכנית התקבלו בארץ בהתלהבות ותוך שנה קורס הרעיון עור וגידים וגרשון פותח את הקורס הראשון למשתלמים מאפריקה.

המרכז הבין-לאומי להדרכה חקלאית הוקם מתוך רצון להתמודד עם בעיית הרעב בעולם השלישי. גרשון פעל לחולל שינוי בנפח ייצור המזון באמצעות הגדלת היבול במשק החקלאי הפרטי. בהבינו שיש להתבסס על הידע המקומי ועל האנשים המקומיים, בנה תכנית להפעלת מערכת רחבה של קורסי הדרכה חקלאית, המכשירה מנהיגים מקומיים בארבע יבשות. עקרונות היסוד שבהם האמינו ועליהם ביסס את תוכניתו היו:

שהשינוי מוכרח -

- להיות פשוט, אפשרי, לא-יקר ומביא תועלת ישירה לחקלאי הפשוט;
- להתאים למצב ולמקום שבו הוא עשוי להתרחש;
- להתבסס על ידע ועל משאבים מקומיים;

13 מתחם קלמניה הצמוד לבית ברל, הוקם בשנת 1927 על שמו של קלמן גרידינגר, אביו של מייסד המתחם משה גרידינגר, אשר עלה ארצה מבריטניה ובנה במקום את המשק החקלאי הגדול והמצליח ביותר בארץ בזמנו. המשק שימש גם מרכז מחקר, פיתוח והכשרה חקלאית.

- להיות מותאם לחוויות, למסורת ולתרבות של האנשים המעורבים בו.
- שכדי להוביל את השינוי יש -
- להתחיל באופן צנוע;
- למצוא את האנשים המתאימים מבין אנשי המקום;
- להשתמש בחקלאים מוצלחים כדוגמה;
- לנסות להתמודד עם קהילה שלמה או עם אזור שלם;
- ליצור אווירה תומכת של כל האנשים אשר יהיו מושפעים ממנו;
- לדאוג שתהיה הבנה ותמיכה לשינויים המבוקשים בידי כל ההיררכיה הממסדית (Macarov & Fradkin, 1973).

גרשון זיהה את העיקרון ששינוי, כדי שיצלח, צריך להתרחש מלמטה למעלה, מהפשוט ומן הצנוע והוא אף הדגיש עיקרון זה. עוד הדגיש שעל השינוי להיות רלוונטי לצרכיו ולא רק להוגיו (Schumacher, 1973; Greener, 1973; Palapala, 1990).

ברעיונות אלה הקדים גרשון ביותר מעשר שנים את רעיונות ה"פרמהקלצ'ר" (Permaculture), פרי מחשבתם של דייויד הולמגרן וביל מוליסון. הללו היו חקלאים אוסטרלים בעלי מודעות אקולוגית גבוהה, והחלו את פעולתם באוסטרליה בראשית שנות השבעים (Mollison, 1978). שם השיטה Permaculture משלב שני רעיונות: תרבות וחקלאות בת-קיימא. שיטתם מלמדת כיצד יכולים משאבים מקומיים קיימים לספק את מרבית צרכינו החומריים והכלכליים; כיצד אפשר להשתמש במה שיש לנו בלאו הכי, כדי להשיג את מה שאנו זקוקים לו. פרמהקלצ'ר כשיטה אינה עתירת הון או אנרגיה, אך היא עתירת ידע ומבוססת על ניסיונם ועל רעיונותיהם של מיליוני אנשים שחיו לפנינו. זו גישה אופטימית וחיונית המזהה הזדמנויות ופתרונות, במקום שאחרים רואים בעיות ומגבלות (שניידר, 2004).

רעיונותיהם של מוליסון והולמגרן מיושמים כיום כדרך למיגור בעיית הרעב באזורים שונים בעולם השלישי (Santosh et al, 2007).

כדי לממש את התוכנית, הקים גרשון מרכז בין-לאומי להדרכה חקלאית בישראל. המרכז פעל במסגרת "המחלקה להדרכת חוץ" במשרד החקלאות. המחלקה פעלה בשיתוף פעולה עם כל הגורמים המקצועיים של המחלקה להתיישבות, משרד החקלאות ומשרד החוץ, והייתה בקשר הדוק עם ארגון המזון והחקלאות הפועל ליד ארגון האומות המיוחדות (F.A.O.).

הקורסים עסקו בשיטות הדרכה חקלאית, בתכנון התיישבות, בפיתוח קהילתי, באשראי וקואופרציה חקלאית, בגידול עופות, בהשקיה, בדישון, בהגנה על הצומח, בייעור, בחלב, בשימור קרקע, במטעים, בשיווק, בדייג ועוד.

שטחי הפעולה של המחלקה להדרכת חוץ היו: תכנון וארגון קורסים לקבוצות משתלמים בארץ ובעולם והוראה בהם; תכנון השתלמויות מיוחדות לבודדים והפעלתן; טיפול באורחים ובמשלחות מארצות חוץ (אדמוני, 1963).

בשנת 1960 נערך הקורס הראשון ל-22 משתלמים מסיירה-לאונה ומליבריה. עד סוף שנת 1963 נערכו 40 קורסים ל-802 משתלמים; 128 השתלמויות בודדים וביקורי כ-500 אורחים (שם). בשנים אלו עלה גם הרעיון לקיים קורסים קצרים במדינות המתפתחות עצמן. מתוך שיחות עם החניכים בארץ, עלה הצורך להתאים את הקורסים לאוכלוסייה ולתנאים המקומיים במדינות שמהן באו.

לארצות אלו נשלחו צוותים קטנים שפתחו אופק חדש ומשמעותי למפעל כולו (Mauthner, 1998). בתום שני עשורים התקיימו 230 קורסים בארץ ו-200 קורסים בחוץ לארץ, והשתלמו בהם כ-13,000 משתלמים מ-81 מדינות. הקורסים התקיימו בשבע שפות: אנגלית, צרפתית, ספרדית, פרסית, תורכית, ערבית ורומנית (Fradkin, 1980).

בכך הפכה "המחלקה להדרכת חוץ" לגוף שפעל להכשרת כוח אדם שעליו תוטל האחריות לקידומן ולפיתוחן החקלאי של ארצות מתפתחות. סוד ההצלחה היה טמון בכמה משתנים:

גרשון ומשתלם מאפריקה שותלים עגבניות
בחלקת ההדגמה שבמדרשת רופין

- באורך הקורסים ובשפת ההוראה בהם: קורסים קצרים (לרוב עד חודשיים) שהתנהלו בשפת המשתלמים;
- בפיתוח שיטה מיוחדת (Change of Attitude) לחבב עבודת כפיים על המשתלמים - דבר אשר סלדו ממנו עם בואם ארצה;
- בשילוב אינטנסיבי של לימודים בכיתה עם עבודה מעשית בשדה, תוך שימוש באמצעי המחשה;
- בהוספת מעין סמינר להכשרת מנהיגים, שמטרתו להכשיר את המשתתפים להקמת מרכזי הדרכה קטנים בארצם, על פי התכנית הישראלית;
- בפיתוח היזמה האישית של המשתלם והכשרתו להשתמש ככל האפשר באמצעים הקיימים בארצו (ביצוע פרויקט אישי).

עדות לחשיבות המפעל אפשר למצוא במכתבו של לובה אליאב משנת 1962:

לגרשון פרדקין, שלום
רק כמה שורות כדי לאשר ולאמת את גודל החשיבות של הענין בו אתה עוסק, כפי שהוא נראה לי עתה מהפרספקטיבה של אירן וקזוין. בקזוין עצמה עובדים שלושה מחניכך ואין לך מושג, כמה הם נאמנים לנו ומפיצים את שם ישראל ברבים.
בטהראן (בקונגרס האיכרים) פגשתי עוד עשרות מהחניכים שהם הנושאים על כתפיהם בעול הרפורמה האגררית. לכולם אין די מילים להלל את הארץ.
ישר כוחך ותמשיך בדרך זו.
ד"ש לבבית לחברים.

לובה, תה"ל, אירן.

- בשנות השמונים, אחרי פרישתו לגמלאות, יצא גרשון ביזמה חדשה - ניצול בית הספר המקומי, באזור החקלאי המרוחק, כאמצעי ליצירת שינוי ולהפצתו. תכנית חדשה זו התבססה על אוכלוסיית התלמידים כ"מתנדבים המובילים שינוי". עקרונות הפעולה היו:
- התלמידים הפעילו בבית הספר חלקת הדגמה אמיתית ששמשה מרכז להפצת ידע בכל האזור;

- התלמידים עצמם מימשו בביתם את שלמדו בחלקה הבית ספרית;
- התלמידים תכננו והפעילו "ימי שיא" בבתי הספר. בימים אלה יכלו התלמידים להרחיב בנושאים חדשים ולהדגימם, למשל: ייצור קומפוסט, איסוף מים מהגנות, בנייה וכדומה (Fradkin, 1984)

פרויקט זה קרם עור וגידים, ופעל בהצלחה בקניה ובגאנה (Owusu, 1988), והיה הפרויקט האחרון שגרשון חלם והגשים.

תלמידי בית הספר Matende בקמגה שבקניה, מעבדים את חלקת התירס שלהם, בחורף תשמ"ד

הגינה החינוכית במדינת ישראל: 1948-1990

בשנת 1941 התמסד החינוך החקלאי והוקם ה"פיקוח על החינוך החקלאי" מטעם הוועד הלאומי (לבנון, 1988). בראשית צעדיו ריכז הפיקוח החקלאי את הדרכתו בבתי הספר שבהם היו גינות בעבר. בקיבוצים הוקמו משקי ילדים, שבמסגרתם התנסו הילדים בהפעלת משק בזעיר אנפין, וחוו אחריות ציבורית, יזמה, וצברו ניסיון חקלאי בתחומי עבודת השדה והטיפול בבעלי החיים. בבתי הספר במושבות ראו בגינות בתי הספר בתקופה זו מקום שבו יוכלו התלמידים לרכוש הרגלי עבודה תוך לימוד יסודות החקלאות. הכרת המורים בערכו של המשק החקלאי הלימודי גברה, והם ראו בו מקור להקניית ערכים חינוכיים ולימודיים רבים ומרכז לחיי החברה של התלמידים. הפיקוח החקלאי שקד אף לשלב מפעלים ציבוריים ולאומיים בעבודה החקלאית. במשתלות בערים גידלו הילדים שתילים בעבור הציבור, ובעבור ייעור הארץ, ובתקופות שונות אף גויסו

התלמידים למלחמה בצרעות אשר גרמו נזקים רבים לחקלאות ולמכוורות (לבנון, 1988).

עם קום המדינה הייתה הרגשה שהאחריות המוטלת על כל אחד ואחד מאזרחיה, מחייבת לחנך בבית הספר דור של יוצרים ובונים. עם זאת, תושבי הערים התייחסו אל עבודת החקלאות באדישות. בסימפוזיון שנערך בשנת 1951, סיכמה הוועדה לחינוך חקלאי כי מטרת החינוך החקלאי היא:

חידוש ברית האומה עם האדמה והכנת מתיישבים לביצוע תכניותיה של המדינה ביישוב הארץ. המטרה מחייבת כי לפחות 25% מגומרי בתי הספר היסודיים ימשיכו את חינוכם במגמה חקלאית. המטרה מחייבת הכנסת רוח חדשה בחינוך היסודי, בתוכנית הלימודים, בהווי, בדרכי ההוראה, שיהיה בה כדי לטפח בלב הילדים את הרצון לחיי כפר ואת החיבה לעבודת האדמה (לבנון, 1988).

כחלק מתפיסה זו הוקמו המועדונים החקלאיים הראשונים אשר היו מושתתים על מערכת של עבודה ויזמה אישית של הילדים בביתם, לגידול גינה, טיפוח משקי עזר קטנים או גידול בעלי חיים לצורכי הבית (תרנגולות לביצים, או עופות שונים לבשר וכדומה). מועדונים אלה נבנו באמצעות רשת מדריכים אשר היו מגיעים לבתי הילדים, ובאמצעותם גם נשמר הקשר עם הקהילה. מאוחר יותר הוקמו בשולי הערים השונות חוות חקלאיות שבהן רוכזה הפעילות החקלאית של בתי הספר באותה העיר. מהלך זה ננקט בעקבות גדילת הערים, ריבוי בתי הספר והמחסור בשטח פנוי לחקלאות ליד הבתים בערים הגדולות. נקודת המוצא הייתה זו: עבודת החקלאות בבית הספר היסודי מעניקה לתלמיד הרגשת שותפות בבניין המדינה ואהבת האדמה ועבודתה. היא מרחיבה את ידיעותיו הכלליות, מקנה לו עצמיות חשיבה והרגלי עבודה, מפתחת בו כושר הסתכלות ומטפחת התמדה וסבלנות (לבנון, 1988).

בכינוס המורים השישי בשנת תשי"ב (לבנון, 1988) הוחלט: הכינוס תובע מהוועד הפועל להשיג אפשרות להכללת העבודה החקלאית בכל בתי הספר, אם בגנים על יד בתי הספר, אם בגינות מרכזיות, מגרשי עבודה וחוות חקלאיות ליד הערים והיישובים הגדולים ואם במפעל "החומה הירוקה". אם לא נצליח לבסס את

בית הספר הכפרי - עלולה הקרקע להישמט מתחת רגלינו בדור הבא או בדורות הבאים. תחיית הכפר היא נשמת הציונות. אי אפשר לנו לבנות מולדת בריאה ובת קיימא על המסחר, התעשייה והמקצועות החופשיים בלבד, בלי יסוד החקלאות (מצוטט אצל לבנון, 1988).

במהלך השנים, כאשר המדינה כבר הייתה לעובדה ודאית, "כיבוש הקרקע" הושלם, הפכו מושגים כמו "שותפות בבניין המדינה" ו"אהבת האדמה ועבודתה" מושגים ארכאיים, וגירת בית הספר נדחקה לקרן זוית. בקיבוצים ובמושבים סברו כי המשק המפותח בהתיישבות יספיק כדי להקנות את הידע החקלאי הדרוש לנוער. מורים בהתיישבות נטשו את טיפוח הגינות החינוכיות בבתי הספר. מצב זה השפיע גם על בתי הספר במושבות ובערים, והחינוך לעבודת האדמה שהיה לקו המנחה בתנועת התחייה הלאומית פינה את מקומו לרוח חדשה.

גינת בית הספר ז'בוטינסקי בבית שמש

יזמות חינוכית חברתית-סביבתית בשנות האלפיים (2005-2008)

הפרויקט בבית הספר ע"ש ז'בוטינסקי בבית שמש הוא אחד מתוך ניסיונות מוצלחים רבים אחרים, בבית שמש ובארץ, המאפיינים את תקופת ה"התפכחות". פרויקטים אלה פועלים כל אחד בסביבתו ובתחומו. ביחד הם גוף שבכוחו לחולל את השינוי הנדרש לפיתוח "תרבות בת-קיימא" כצו שעה מקומי וגלובלי.

הגינה החינוכית בימינו

בעשר השנים האחרונות סב הגלגל על צירו והגינה החינוכית התגלתה מחדש. לאחר שנים של התמחות בגידולי התעשייה במשקים חקלאיים טכנו-כימיים מן המתקדמים בעולם, שב והתעורר הצורך של האדם לחזור אל סביבתו הטבעית ולחוות אותה במלוא חושיו. במקביל עם התגברות המודעות הסביבתית, נבחנו מחדש יחסי הגומלין "אדם-סביבה" ונשאלו שאלות לגבי אחריות על הסביבה. הגופים הירוקים בשיתוף עם הגופים הממשלתיים - משרד החינוך והמשרד להגנת הסביבה - עודדו פיתוח תוכניות לימודים בנושא "איכות הסביבה"; נפתחו מגמות ללימודים לקראת בחינת בגרות בנושא זה; צמחו גינות חינוכיות; הוקמו חוות אקולוגיות והוסמכו "בתי ספר ירוקים" בכל חלקי הארץ.

במסגרת חשיבה חדשה-ישנה זו על הפוטנציאל החינוכי הטמון בחיבור האדם עם סביבתו, הוקמה במשרד החינוך ועדה מיוחדת לבדיקת ייעודי חצר בית-הספר היסודי לצורך מתן המלצות לבתי הספר ולרשויות לתכנון החצר ולעיצובה (חוזר מנכ"ל, 2001). בחוזר מנכ"ל הנזכר צוין כי:

צוות הוועדה מדגיש את משמעות הערך המוסף של חצר בית הספר בשל אופייה המיוחד. הוועדה רואה את מבנה בית הספר ואת החצר כסביבת החיים של בית הספר שבה מתרחשים מצד אחד תהליכי למידה ואחרות ומצד שני תהליכים ותפקודים כגון משחק ושעשוע, ספורט וכדומה, ועל כן מבנה בית הספר והחצר יוצרים שלמות אחת, והחצר היא חלק מהמרחב הלימודי-החינוכי הכולל. ...הוועדה ממליצה להתייחס לחצר כאל מרחב דינמי ורב-ממדי, המאפשר ניצול הזדמנויות שונות שלא חשבו עליהן עד כה, מעבר למטרות וליעדים המוגדרים. הוועדה ממליצה, בעת תכנון חצר בית-הספר, להשאיר אזורים או פינות שבעזרת דמיון, יצירתיות ויזמה אפשר להתאימם למגוון פעילויות בשיתוף פעולה עם חברת התלמידים ועם קהילת בית-הספר (חוזר מנכ"ל, 2001).

הגינה החינוכית משמשת דוגמה טובה לדרך הוראה המדגישה את הקשרים הטבעיים האמיתיים בין תכנים בנושאים מסוימים, שמקורם במקצועות שונים, לבין החיים היומיומיים. "הוראה על-פי נושאים", "הוראה בין-תחומית", "הוראה אינטגרטיבית", "הוראה אותנטית" - הם כולם שמות שונים לדרך זו (וקס, 2007).

הגינה החינוכית בבית הספר ע"ש ז'בוטינסקי בבית שמש

בבית הספר היסודי (כיתות א'-ו') ע"ש ז'בוטינסקי בבית שמש, לומדים כ-200 תלמידים ב-9 כיתות. בבית ספר ישנם פערים סוציו-אקונומיים גדולים ביותר בין תלמידיו. כ-10% מן התלמידים הם עולים מאתיופיה וכ-10% הם עולים מברית המועצות לשעבר. 25% מתלמידי בית הספר נמצאים במעמד סוציו-אקונומי נמוך ביותר. המענים החינוכיים לתלמידים אלה מצריכים התייחסות פרטנית ושימוש באמצעי המחשה מגוונים. במשך השנים נשמרה בבית ספר קהילת הורים מעורבת ואחראית וצוות הוראה מעולה.

הגינה החינוכית בבית ספר ז'בוטינסקי בבית שמש משמשת חלק מהמהות החינוכית הכללית של בית הספר. בית הספר הינו קהילתי ומיישם גישה

המשלבת בין בית הספר, המשפחה והקהילה למען הצלחת הילדים בלימודים ושיפור התפקוד החברתי שלהם בבית הספר ובקהילה (בתי ספר קהילתיים, 2007).

נוסף על כך, ביוני 2006 זכה בית הספר בתקן "בית ספר ירוק" מטעם המשרד להגנת הסביבה. הוא אחד מ-85 בתי ספר בארץ שזכו לתקן זה, לאחר שעמד ביעדים שנקבעו בידי המשרד ובהם תכנית לימודים שנתית בנושא סביבה, תרומה לקהילה ושימוש מושכל במשאבים (מוסדות חינוך ירוקים, 2007). הסמכת בית הספר ל"בית ספר ירוק" הייתה חלק מתהליך צמיחתו כבית חינוך פלורליסטי-קהילתי השם דגש על תחומי הסביבה.

דרכי כמורה בבית הספר

ההשראה לחזון החינוכי העמלני נמצאת עמי זה שנים רבות: עוד כילד שמעתי את סיפוריו של אבי על "בית חינוך לילדי עובדים" (ראו להלן).

בשנים 2001-2007, בתפקידי כראש המכינה הקדם-צבאית "אדרת", פעלתי עם חניכי המכינה (בוגרי ובוגרות תיכון חילוניים ודתיים מכל קצוות החברה הישראלית, אשר בחרו להקדיש שנה ללימודים, לעשייה קהילתית-סביבתית ולהכנה לצבא), ליצור בית מדרש ישראלי העוסק בסוגיות הבערות של החברה והסביבה בישראל. במסגרת פעילות המכינה הקדשנו זמן משמעותי לעשייה קהילתית מתמשכת בבית שמש. בסתיו 2005 חברו צוות בית הספר היסודי ז'בוטינסקי וחניכי המכינה לפרויקט סביבתי-חברתי משותף.

בנינו תכנית פעולה המתרחשת בשלושה מעגלי פעילות והשפעה, מלב בית הספר אל הקהילה הרחבה:

מעגל ראשון - יצירת סביבה לימודית-חינוכית פעילה בגינה אורגנית ובחממה. תכנון וביצוע פרויקט סביבתי חדש מדי שנה (מחזור מי גשמים, בנייה באדמה וכיוצא באלה);

מעגל שני - פתיחת המרחב הירוק בבית הספר וסביבתו לפעילות כלל בית הספר ותושבי הקהילה

(כלל אוכלוסיית בית הספר, חוגי מבוגרים, תרבות פנאי וכדומה);

מעגל שלישי - השתלבות התכנית החינוכית של הגינה במכלול הפעילויות הסביבתיות בבית שמש.

את הגינה החינוכית המושתתת על עקרונות "גינון בר-קיימא" (הלר, 2007; אילן, 1991) יצרנו משלושה מרכיבים:

הלב: "ערוגת הבושם" - ריכוז צמחי תבלין למיניהן בערוגה ספירלית דמוית קונכית חילזון;

המעייץ: מקווה "מים חיים" רב-שנתי, המכיל צמחיית מים ובעלי חיים; **הגוף:** מכלול פרטי הגן, המבנים והפרויקטים הצמודים אליו:

- עצי פרי שהתברכה בהם הארץ - חורש ובתה;
- כרם - למאכל וליין;
- ערוגות ירק, שדה חיטה, חלקת בר;
- פינה לייצור קומפוסט. תנורי אפיה ובישול (לפיתות, לחם, תה ומרק);
- חממה לימודית לגידול ולריבוי צמחי נוי ותבלין;
- אוהל אירוח - מרחב מקורה הבנוי מרשת הצללה, ללימוד, למנוחה ולאיורח;
- בית מלאכה - סדנה ליצירה בעץ, לאריגה וליצירה באדמה. בית המלאכה נבנה בשיתוף תלמידים, הורים ומתנדבים, מעץ ואדמה.

טרם הוקמו ונמצאים בתכנון גם:

- סוכת שומרה - הבנויה כמגדל תצפית על הגן, שמפלסו התחתון משמש ככיתת חוץ מקורה ומוצללת;
- גידול יוני דואר ליצירת קשר לימודי-חוויתי עם בתי ספר רחוקים ברחבי הארץ;
- תאי קינון לציפורי שיר ותנשמת;
- מערכת איסוף ושימוש במי גשמים בתקופת החורף.

בשלוש שנות הפעילות 2005-2008 צמח הגן והתרחבו הפעילויות סביבו. בשנים 2005-2007 נערכו בו הפעילויות האלה: חוג שבועי בהנחיית חניכי המכינה במשך כל השנה; "ימי שיא", פעילות מרוכזת להורים, ילדים ומורים לטיפול מרחב הגינה שבה הוקמה החממה הלימודית, ונבנתה הברכה; אירוע הסמכת בית הספר ל"בית ספר ירוק" ביוני 2006; שיעור שנתי בגינה האקולוגית לתלמידי כיתות ב'-ה'; הקמת תחנה מטאורולוגית והפעלתה השוטפת בידי התלמידים במשך כל השנה.

את שנת תשס"ח 2007-2008 שהיא שנת שמיטה, הקדשנו ליצירת תשתית לחינוך עמלני, ולניצול מרחב הפעילות בגינה כמשאב חינוכי-לימודי של כלל בית הספר והקהילה. בשנה זאת בוגרי המכינה ומתנדבים נוספים הקימו בית מלאכה מעץ ואדמה. אני מפעיל תכנית לימודים "כלים לחיים"

(ראו להלן), ובונה תשתית ארגונית ופיזית להרחבת הפעילות בגינה. צוות בית הספר נערך לקראת הקמת גינה אורגנית נוספת בעבור קהילת העולים מאתיופיה, שבה יקבלו השותפים בגינה חלקות אדמה אישיות לגידול ירקות לצורכיהם.

תכנית "כלים לחיים"

התכנית "כלים לחיים" משלבת עבודת כפיים באדמה, באריגה, בעץ ובמזון:

- אדמה: בניה באדמה, יצירה בחמר, בניית כלים;
- אריגה: חוט, קשר, אריג, לבוש;
- עץ: "כי האדם עץ השדה" - מחזור משטחי עץ ליצירת כלים שימושיים.
- מזון: "בזיעת אפיך תאכל לחם" - אש, תנור, חיטה, קמח, לחם.

מטרת התוכנית היא לטוות דרך חינוכית המחדשת ימינו כקדם, באמצעות מלאכת כפיים המאפשרת לחוות את תהליך היצירה ולרכוש כלים פשוטים לחיים. בימינו, כשהתרחקנו מעבודת האדמה ומעבודת הכפיים לסוגיה וכשהכול מגיע לשולחנו מוכן, אני רואה חשיבות יתר בחינוך לעבודת כפיים המאפשרת לרכוש כלים לחיים ולגעת באוצרות שטמונים בתוכנו. כל זאת כדי להחזיר את חדות היצירה, ואת יחס הכבוד למוצרים השונים ולכל הסובב אותנו, ובעיקר את האמונה ביכולת שלנו לחוות יצירה ובנייה במו ידינו.

התכנית שסופר עליה לעיל צמחה בין היתר בהשראת ניסיון חינוכי נועז מצד קבוצת הורים בשנת 1922 לממש את ערכי זרם העובדים (רשף, 1980) ולקיים בית חינוך פתוח דמוקרטי המקדיש זמן ומרחב לחינוך עמלני יצרני:

אין העבודה פוסקת בבית החינוך, מהבוקר ועד לפנות ערב... אלה במגרה ובפטיש, במאנך ובמחט, אלה באת ובמעדר, במגרפה ובמשפך. מי על יד הכיריים ומי בשטיפת כלים. הילדים שרויים כל היום באוירה של עבודה ויצירה. הם יודעים ומרגישים, כי בכל יום ויום הולך ונוצר דבר חדש בבית הזה: כלי, מכשיר, פרי, רהיט. הם יוצרים תמיד דברים שיש לחברה צורך בהם, והם יודעים כי כל דבר, היוצא מתחת ידיהם ישתמשו בו לעבודה, ללימוד, למשחק או

וגש על השולחן לסעודה. הידיעה הזאת יוצרת קשר של קיימא בין היוצר והתוצרת וכלי עבודתו, מעלה את ערכו בעיני עצמו, מעודדת אותו תמיד לפעולה ומחזקת ידיו בה (עבוד ולמד, 1932).

גישה דומה אנו מוצאים במשנתו של הנרי דוד תורו¹⁴ המציין: אדם המקים לו בית דומה לציפור הבונה לה קן. אילו היו בני האדם מקימים את בתיהם כמו ידיהם ומספקים מזונות לעצמם ולמשפחותיהם בהגינות ויושר למדי, מי יודע אם כשרון השירה לא היה מתפתח בכל האנושות כולה, כשם שציפורים בדרך כלל שרות כשהן שקועות בעבודתן? (תורו, 1962, בעמ' 82).

התוכנית- "כלים לחיים", מופעלת על ידי בשנה זאת בשלושה מוסדות חינוך נוספים בבית שמש¹⁵.

המרחב המגוון של מכלול חלקי הגינה החינוכית הוא מקום אידיאלי למימוש ערכי ההוראה הבין-תחומית. מתוך ניסיוני, הפעילות בגן מאפשרת אין-סוף אפשרויות לחיבורים הטבעיים האמיתיים בין התכנים הנלמדים לעולמו הקרוב של הילד. הילדים חווים התנסות משמעותית בפעילות שהם אחראים לבצע אותה. הם לומדים, מרגישים ומפתחים מיומנויות.

כל זה קורה תוך כדי הפעילות בגינה, בין בתהליך לימודי מתוכנן ובין באקראי, בפעילות מזדמנת. הילדים צמאים למרחב הפתוח, המגוון, המלא גירויים. מדי יום אני מגלה מחדש כמה חסכים מלווים את הילד הגדל בסביבת המחשב והטלוויזיה, וכמה חשובה ההתנסות שלו במפגש עם עולם שיש בו קוצים, חרקים, אבנים, בעלי חיים וצמחים, שצריך להתייחס אליהם כאל חלק מסביבת החיים שלו. אני לומד שילדים שיש להם צרכים מיוחדים מפתחים קשר מיוחד ואינטימי עם מרחב הגינה ובונים באמצעותו את הקשר החיובי שלהם לבית הספר. ילדים אלה מגלים בתוכם מגוון יכולות שלא באו לידי ביטוי במהלך הלימוד הפורמלי. הם מוצאים מקומות מחבוא להסתתר בהם, ומקומות המאפשרים להביא לידי ביטוי את העולמות הדמיוניים שלהם. הם מגלים בתוכם מיומנות דומיננטית,

14 הנרי דוד תורו (1817-1862). פילוסוף ומטיף חברתי.

15 בתיכון ברנקו וייס, ביחידה לקידום נוער חילוני וביחידה לקידום נוער חרדי.

מביאים אותה לידי ביטוי ומתנסים בלקיחת אחריות ובחוויה של הצלחה. כמו כן אני מזהה צורך עצום של הילדים לגעת "בדברים האמיתיים", לדוג דגים בבִּרְכָה, להחזיק ביד צפרדע, להדליק אש, לגעת באדמה, לעדור במעדר, לגזום במזמרה, לדפוק מסמר בפטיש ולנסר במסור...

לתובנות אלה מצאתי סימוכין במקומות רבים: ס' יזהר מציין כי "יש דברים שגם המחונן שבמורים והמסור שבהם לא יוכל להשיג - מה שמעניקה השתהות פתוחה, בלתי מופרעת, של ילד מול צלע הר, עשבים, חרקים, ציוץ נעלם וצל אור..." (סמילנסקי, 1962, בעמ' 479). שניידר (2004, בעמ' 254) מציינת כי "בין שאר תפקידיהם נדרשים מחנכים לפנות את הבמה, לצעוד לאחור ולאפשר לזרקורים לשפוך אור על התלמידים דווקא". לדבריה, "חינוך חוויתי הנוגע (ממש) בכל החושים, הוא הכלי ההופך 'למידה מנותקת' ליחכמת חיים'. כשאנו לומדים על העולם מתוך העולם, ובייחוד כשאנחנו מכירים בטבע את המורה-הדגול-מכל-המורים, אנחנו לומדים לראות, לשמוע, לגעת, לטעום, לחוות רגש ולחוות דעה. אִמֶּרֶת מחנכים ידועה אומרת: "מי ששמע ישכח, מי שראה יזכור, מי שעשה יעשה שוב" (שניידר, 2004, בעמ' 255).

שלמה אילן, מחלוצי הגינות האקולוגיות (אילן, 1991), מציין: לעבודה בגינה יש ערך חינוכי רב והיא עשויה להשיג מטרות חינוכיות רבות, כגון חינוך להתמדה ולאחריות, לסקרנות אינטלקטואלית, להפחתת התוקפנות ולשילוב הדורות. המגע המתמיד עם הצומח וההתבוננות בחי על כל צורותיו יכולים להוות אצל הילד המתפתח משקל שכנגד לתופעות של ההתנכרות לסביבה... הגן האורגני מהווה כעין סדנה ללימוד ולהתמודדות עם הסביבה. אדם ילמד להרגיש טוב יותר את מזג האוויר, את הקצב והמחזוריות של עונות השנה ואת התהליכים הטבעיים של חיים ומוות, של צמיחה, פירוק ומחזור. הוא ישמח עם הופעת כל פרח חדש... מולדת וחיפוש אחרי שורשים - הם מושגים המרחפים באוויר בתקופתנו. עבור רבים אלה הם מושגים מופשטים או מושגים של אופנה. אנו בטוחים שרק במידה שהאדם יהיה מעורה בסביבתו, בטבע ובמגע מתמיד עם הקרקע, הצומח והחי, הוא יוכל ליצור קשר אמיתי עם סביבתו, ובסופו של דבר יכה שורשים גם הוא, כאותם צמחים שהם פרי טיפוחיו (אילן, 1991 עמוד 12).

יהושע מרגולין ועמיתיו פיתחו את תכנית הלימודים "טבע וחקלאות" וקראו לקיים למידה חוץ-כיתתית כחלק מתכנית הלימודים. על-פי משנתו של מרגולין, יש להביא את הלומדים למפגש פנים אל פנים עם תופעות הטבע, כדי שיחוו אותן בחושיהם, תוך כדי "הסתכלות אקטיבית" (דביר, 2003). שיטת הלימוד הטובה בעיניו היא שיטת החיפוש ש"בה הילד לא נח לרגע, כולו תנועה, יוזם, מסתכל וחוקר" (מצוטט אצל דביר, 2003).

תלמידי כתר ד' בבית הספר ע"ש זבוטינסקי עובדים בגינה, חורף תשס"ח

בעבודתי בבית הספר ע"ש ז'בוטינסקי בבית שמש, אני לומד שכוח וייחודו של המפעל נובע מפשטותו ומהדרך שבה צמח נדבך אחר נדבך, מתוך הקשבה לאנשים, מתוך פתיחות למעגלים בתוך קהילת בית הספר ומחוצה לה. כל המתרחש בפרויקט זה לא היה מתקיים ללא היזמה, השותפות האמיתית, התמיכה והליווי של יאיר אלברטון מנהל בית הספר. הפרות המתוקים המבשילים לאיטם צמחו מתוך שיתוף פעולה של כלל אוכלוסיית בית הספר: אב הבית, השומר, המחנכות, הצוות המקצועי, ההורים, המתנדבים וכמובן הילדים הצמאים לכל פעילות.

סיכום

בספרי את סיפורם של סבי ואבי, מתעוררות בי כל פעם מחדש השאלות על מניעיהם של אנשים לעזוב את ביתם ולקשור את חייהם וחיי משפחתם בשליחות ובתיקון עולם. סבי, שמריהו, היה בן תשע-עשרה כשיצא לקשור את חייו עם ארץ ישראל. האם ירש את הכוחות לכך מאביו ומאימו (שלא הכרתי ואיני יודע עליהם דבר)?, האם התחנך כך? האם היה כאן צורך פנימי? פעמים רבות דובר על ה"חידק" המשפחתי. אבי, גרשון, סיפר על הקשר המיוחד שלו עם אביו ועל השפעתו עליו. מבחינתי בכל סיפור כזה משתלבים צורך פנימי, חינוך, משפחה תומכת, סביבה, אומץ וכלים לביצוע. הגמול הוא העשייה עצמה, הנתינה, המפגשים האנושיים, הזרעים שנזרעו ואלה שנבטו.

חיי של סבי מאופיינים בקשר אינטימי עם האדמה כאנטי-תזה לגלות, כחיבור מחדש עם ארץ האבות, וכאמצעי ליצירת הקשר למולדת החדשה.

גישתו הייחודית של אבי לנושאי חינוך חקלאי סביבתי, כפי שהתבהרה במפגשו עם העולם השלישי, התבררה כנבואה טרם זמנה.

אני מוצא את עצמי, סוגר מעגל וחוזר אל המפגש הבלתי אמצעי, הקרוב והאינטימי עם האדמה והעבודה אשר אפיינו את ימי ראשית הציונות בארץ.

הגינה החינוכית היא גרעין שהשפעתו אפשרית בכל המעגלים הבונים את המציאות סביבנו: הבית, בית הספר, הקהילה. זהו גרעין שדרכו אפשר לברוא "חיים חדשים". במאמר זה אני ממחיש באמצעות שלושה סיפורים משלוש תקופות את יכולתו של היחיד לחולל שינוי וצמיחה במעגלים שסביבו. הצלחת השינוי תלויה בהיותו אפשרי, פשוט, צנוע, ומביא תועלת ישירה לאדם. עליו להתאים למצב ולמקום שבו הוא עשוי להתרחש, להתבסס על ידע ועל משאבים מקומיים ולהיות מותאם לחוויות, למסורת ולתרבות של האנשים המעורבים בו.

מקורות

- אדמוני, יי (1963) דין וחשבון על המחלקה להדרכת חוץ. מנהל ההדרכה, משרד החקלאות והמחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית.
- אילן, שי (1991) הגן הפורה. תל-אביב: ארץ.
- אנטלר, רי (2002) נביא החקלאות האורגנית בישראל. (גרסה אלקטרונית). אתרוג 19. אוחר ב-24 באוגוסט 2008, מאתר הסתדרות המורים בישראל - כתבי עת ומאמרים: <http://stage1.daronet.com>
- ארנון, אי (2002) היד הנעלמה והיד הגלויה. ארץ אחרת, על ישראליות ויהדות, 12.
- בן-ימיני, עי (2002) בין 'בריטיש רייל' לחוצה-ישראל. ארץ אחרת, על ישראליות ויהדות, 12.
- בתי ספר קהילתיים (2007). אוחר ב-12 בדצמבר 2007, מאתר החברה למתנ"סים: <http://www.matnasim.org.il>
- גארדנר, הי (1996) אינטליגנציות מרובות: התאוריה הלכה למעשה. ירושלים: מכון ברנקו ויס לטיפוח החשיבה.
- גולדמן, די (1976) כפר תבור 1901-1976 סקירה כללית. בתוך: מי הראובני (עורך) / כפר תבור (מסחה) (9-13). כפר תבור: יובל.
- דביר, מי (2003) אאוריקה - כתב עת להוראת מדעים וטכנולוגיה 17.
- דרור, יי (1991) בית הספר הכפרי במושבות הגליל העליון בראשית המאה. בתוך: מי נאור (עורך), אצבע הגליל 1900-1967: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר (56-68). ירושלים: יד בן-צבי.
- הלר, אי (2007) גינון בר-קימא. ראשון לציון: משרד החקלאות ופיתוח הכפר, שירות ההדרכה והמקצוע (שה"מ), המחלקה להנדסת הצומח, גננות ונוף.
- ויץ, רי (1978) גילגוליה של ההתיישבות החקלאית. סקירה חודשית, ירחון לקציני צה"ל, 3-4.
- וקס, ני (2007) הוראה בין-תחומית בבית הספר היסודי-מדוע ואיך? אוחר ב-12 בדצמבר 2007, מאתר מטר, מדע וטכנולוגיה ברשת: <http://www.matar.ac.il>
- חוזר מנכ"ל (2001) אוחר ב-12 בדצמבר 2007, מאתר משרד החינוך: <http://cms.education.gov.il>

לבנון, יי (1988) החינוך לחקלאות בבית-הספר. בתוך: שי פינקלשטיין ואחרים (עורכים). *חינוך חקלאי לילדי ישראל 1988-1941*. תל-אביב: הפיקוח על החינוך החקלאי.

מרדכי, יי (1982) לזכר מייסדי ירקונה. מושב ירקונה.

מוסדות חינוך ירוקים (2007). אוחר ב- 12 דצמבר 2007, מאתר המשרד להגנת הסביבה: <http://www.sviva.gov.gov.il>

מיכאלי, ב' (1973) סגירה - תולדותיה ואישיה. תל-אביב: עם עובד - תרבות וחינוך.

מרגולין, יי (1957) החינוך לטבע. תל-אביב: סמינר הקיבוצים והקיבוץ המאוחד.

סמילנסקי, יי (1962) הערות על יחס המורה ושמירת הטבע. אורים יט, יי. עבוד ולמד - סקירה על בית חינוך לילדי עובדים בתל אביב (1932). תל-אביב: הוצאת בית חינוך לילדי עובדים.

עוגן, יי (1959) אשר היה - ספר זכרון לאשר ארליך. תל אביב: הועד הציבורי להוצאת הספר.

פיתוח בר-קיימא (2008) אוחר ב- 30 יולי, 2008, מאתר משרד המדע, התרבות והספורט: <http://www.most.gov.il>

פיתוח בר קיימא (2008) אוחר ב- 30 יולי, 2008, מאתר הכנסת - נציב הדורות הבאים: <http://www.knesset.gov.il>

פרדקין, ג' (1994) מכתבים למיכאל. ירקונה: משפחת פרדקין.

פרדקין, שי (1965) זכרונות ממסחה וסגירה. מתוך הקלטה שהקליט גרשון פרדקין את אביו שמריהו בשנת 1965.

שמאלי, א' (1965) מחזור הצומח והחי בישראל. תל-אביב: מסדה.

שניידר, ט' (2004) גן עדן בפתח הבית. פרדס חנה: יער.

רשף, שי (1980) מסורותיה ותולדותיה של תנועה חינוכית - זרם העובדים בחינוך בשנים תרפ"א-תרצ"א. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב והקיבוץ המאוחד.

תורו, הי"ד (1962) וולדן (חיים ביער). ירושלים: מוסד ביאליק.

Fradkin, G. (1980) Two decades of cooperation in agricultural development training. *Kidma, Israel Journal of Development* 20(5), 32-35.

Fradkin, G. (1984) Learning to grow more food: a modest proposal. *Kidma, Israel Journal of Development* 29(8), 26-29.

- Greener, D.L. (1973) Development begins at the beginning. *Shalom, Magazine for Alumni of Israel Training Courses* (2), 4-6.
- Macarov, D. & Fradkin, G. (1973) *The Short Course in Development Training*. Ramat Gan: Massada.
- Mauthner, B. (1998) Nigerian lettuce and how it led to on-the-spot courses. *Shalom Magazine for Alumni of Israel Training Courses* (3), 28-29.
- Mollison, B. (1978) *Permaculture One: A Perennial Agricultural System for Human Settlements*. Tagari Publications.
- Owusu, D.O. (1988) Growing more food. *Shalom, Magazine for Alumni of Israel Training Courses* (3), 5-7.
- Owusu, D.O. (1991) St. John Baptist Farm. *Shalom Magazine for Alumni of Israel Training Courses* (2), 34.
- Palapala, S. (1990) Technology or attitude? *Shalom Magazine for Alumni of Israel Training Courses*, (2), 1-10.
- Santosh, S., Geetanjali, K., Satyanarayan, N. & Anushree, M. (2007) Enhancing Food Quality and Safety in a Rural Habitat – A Holistic Perspective. In *Utilisation of diversity in land use systems: Sustainable and organic approaches to meet human needs*. Tropentag 2007, October 9-11, Witzenhausen, Germany. Retrieved from (12.12.2007): http://www.tropentag.de/2007/abstracts/links/Satya_LvCdykcm.php
- Schumacher, E.F. (1973) *Small is Beautiful*. Blond & Briggs.